

ՆՏԻՎՆԻՆԻ
ՏԵՐԻՆԻՆԻ
ՐՈՍՏԻՆԻՆԻ

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეცისტიკის ინსტიტუტი

●
პროგრამა «ლოგოსი»

პუბლიკაციები და ღონისძიებები კლასიკური ფილოლოგიის,
ბიზანტინისტიკისა და ნეოგრეცისტიკის სფეროში

2005
თბილისი

ΔΟΚΙΜΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ნარკვევები

ახალბერძნულ ლიტერატურაში

რედაქტორი: სოფიო შამანიდი

ISBN 99940-31-96-1

პროგრამა „ლოგოსი“
ილია ჭავჭავაძის გამზირი 13,
თბილისი 0179
ტელ. 25-02-58, ფაქსი 22-11-81
ელ. ფოსტა greekstudies@caucasus.net

სარჩევი

წინასიტყვაობა, სოფიო შამანიდი.....	7
კრეტული რენესანსი, სოფიო შამანიდი.....	11
ბერძნული ხალხური სიმღერები, მედეა აბულაშვილი.....	35
ბერძნული განმანათლებლობა, სვეტლანა ბერიკაშვილი, სოფიო შამანიდი.....	49
იანის მაკრიანისი – სახალხო მუზა, თამარ ბაკურაძე.....	63
ბერძნული რომანტიზმი, თეა გამრეკელი, ქეთევან ცინცაძე.....	71
წოფითი ჟანრის მოთხრობა, ეკატერინე ლორთქიფანიძე, მედეა აბულაშვილი.....	97
კოსტის პალამასი და 80-იანელთა თაობა, მაკა ქამუშაძე.....	137
კონსტანტინოს კავაფისი, თეა გამრეკელი.....	153
ანგელოს სიკელიანოსი, სალომე ჯაფარიძე.....	175
ნიკოს კაზანძაკისი, ზურაბ ვაჩეიშვილი.....	188
ნეორომანტიზმისა და ნეოსიმბოლიზმის ათენური სკოლა, მარია კაკაშვილი.....	211
გიორგოს სეფერისი, სოფიო შამანიდი.....	241
1930-იანი წლების პროზა, ანი ჩიქოვანი, დეა მეტრეველი.....	252
ბერძნული სიურეალიზმი, მაკა ქამუშაძე, სოფიო შამანიდი.....	314
მეორე მსოფლიო ომის შემდგომი პერიოდის ბერძნული პროზა, თეა გაფრინდაშვილი.....	349
თანამედროვე ბერძნული მოთხრობა, ნინო დვალიძე.....	368
უახლესი ბერძნული პოეზია (80-იანი და 90-იანი წლები), ვერიპიდის ლარანტუდისი (თარგმნა ნინო დვალიძემ).....	375
სახელთა საძიებელი.....	385

ბერძნული განმანათლებლობა

კრეტაზე ლიტერატურის აღორძინების ეტაპი არსებითად კრეტის დაცემით დასრულდა (1669 წ.), რის შემდეგაც ბერძნული სამყარო მთლიანად თურქეთის ბატონობაში მოექცა. ოტომანთა იმპერიის ფარგლებში აღმოჩენამ ბერძნული სამყაროს იზოლაცია და ცივილიზაციის იმ რეგიონებთან კავშირის განწყვეტა გამოიწვია, რომლებთანაც ბერძნული კულტურა საუკუნეების განმავლობაში ორგანულად იყო დაკავშირებული. ახალ პოლიტიკურ და სოციალურ რეალობასთან სულიერი შეუთავსებლობა გახდა მიზეზი ერთიანი კულტურული ცხოვრების ფაქტობრივი მოშლისა. ოტომანთა ბატონობის ეპოქა კულტურის განვითარების დაქვეითებით აღინიშნა. მიუხედავად ამისა, სწორედ ამ ეპოქაში ბერძენთა შორის საოცარი ძალით იწყო ჩამოყალიბება ბერძნულმა თვითშეგნებამ, თავისუფლების მოპოვებისაკენ სწრაფვამ.

ახალი საბერძნეთის კულტურის ისტორიაში განმანათლებლობას ძალზე მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. ბერძნულმა განმანათლებლობამ თავის ზენიტს XVIII საუკუნის II ნახევრისათვის მიაღწია და რამდენიმე მიმართულებით გადამწყვეტი გარდატეხა შეიტანა თანამედროვე საბერძნეთის ინტელექტუალურ ცხოვრებაში. განმანათლებლობის მოძრაობის დაწყებასთან არის დაკავშირებული განათლების მასშტაბების მკვეთრი ზრდა. თუმცა დატყვევებული ერის განათლებაზე უკვე წინა საუკუნეებში ბერძნული ეკლესია იწყებს ზრუნვას: 1593 წელს, ეკლესიის დიდ სინოდზე მიღებული იქნა გადაწყვეტილება განათლების განვითარების ხელის შეწყობის შესახებ, მაგრამ სწორედ განმანათლებლობის ეპოქაში მოიცვა თურქეთის ბატონობაში მყოფი ტერიტორიის საკმაოდ დიდი ნაწილი ბერძნული სკოლების ქსელმა და ცოტა უფრო ადრე დაწყებული პროცესი ელინთა განათლებისაკენ აშკარა შემობრუნებით დასრულდა.

ბერძნული განმანათლებლობა, რასაკვირველია, ევროპული განმანათლებლობის გამოძახილი იყო და მის იდეებს სრულად იზიარებდა, თუმცა მათ შორის ერთი მნიშვნელოვანი განსხვავებაც არსებობდა – ევროპულ განმანათლებლობას წინ აღორძინების ხანა უძღვოდა,

ბერძნულს კი — დაქვეითების. შესაბამისად, ბერძენი განმანათლებლები ევროპულ თანამოაზროვნეებთან შედარებით უფრო რთული პრობლემების წინაშე იდგნენ.

ერთ-ერთი საკითხი, რომელიც ამ პერიოდში მწვავედ დაისვა და რომელიც მკვლევართ ბერძნული განმანათლებლობის ორმაგ ორიენტაციაზე მსჯელობის საშუალებას აძლევს, არის ბერძენ განმანათლებელთა დამოკიდებულება, ერთი მხრივ, ევროპის, ხოლო მეორე მხრივ, ანტიკურობის მიმართ.

ევროპა თურქთა ბატონობის ქვეშ მყოფი ბერძენი მოაზროვნეებისათვის მომხიბვლელ ძალად იქცა. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან დამონებულ ხალხს იგი თავისუფლების სიმბოლოდ ესახებოდა. ევროპის არსი ბერძენი მოაზროვნეების ცნობიერებაში ცოდნისა და განათლების შემოტანას დაუკავშირდა. ბერძენი მოაზროვნეები ევროპის სხვადასხვა ქალაქში მიემგზავრებოდნენ, სადაც ევროპულ განათლებას ლებულობდნენ და შემდგომში მის დანერგვას თავის მშობლიურ ქვეყანაში ცდილობდნენ. ისინი ამაცობდნენ იმით, რომ სამშობლოში ევროპული სიბრძნის გავრცელებაში დიდი წვლილი მიუძღოდათ. ასე, მაგალითად, ვასილიოს ვატაცისი აღნიშნავს, რომ მან ბერძენთაგან პირველმა აღმოაჩინა ევროპის სიბრძნე: „პირველმა მე აღმოვაჩინე ის ევროპაში“. ევროპას სხვაგვარად არ მოიხსენიებდნენ თუ არა ბრძენი, განათებული, პოლიტიკურად დიადი. წარჩინებულთა ოჯახებში მიღებული იყო უცხოელი პედაგოგების, განსაკუთრებით ფრანგების აყვანა, რომლებიც ბავშვებს რევოლუციურ იდეებს უნერგავდნენ. ბუქარესტში, ჰეგემონის კარზე, ახალგაზრდა წარჩინებული ბერძენები სადღეგრძელოებს სვამდნენ ფრანგული დემოკრატიის სადიდებლად. ჰეპტანისას კუნძულებზე ფრანგული ზეგავლენის გავრცელებასთან ერთად რევოლუციური გამოსვლები დაიწყო. ჰეპტანისას კუნძულების წარჩინებულთა ბიბლიოთეკები სავსე იყო ფრანგული ლიტერატურით. ამავე პერიოდში განსაკუთრებული ბიძგი მიეცა მთარგმნელობით საქმიანობას. თუ აქამდე აღმოსავლური ეკლესიის ჩაკეტილობისა და დასავლური სამყაროსადმი უაღრესად უარყოფითი დამოკიდებულების გამო, გარდა ზოგიერთი უმნიშვნელო მთარგმანისა, არც ერთი ევროპული ნაწარმოები არ ითარგმნებოდა და არც დასავლური ენები არ ისწავლებოდა, განმანათლებლობის პერიოდში მთარგმნელობითი საქმიანობა ახალ მასშტაბებს იღებს. ამ პერიოდში გვაქვს მხატვრული ლიტერატურის დიდებული ნაწარმოე-

ბების, სერვანტისის „დონ კისოტის“, მოლიერის კომედიების, ვოლტერის ნაწარმოებების, აგრეთვე ლირიკული, მსუბუქი, ზედაპირული პოეზიის თარგმანები. ამავე პერიოდში იწყება ისტორიული, გეოგრაფიული, საბუნებისმეტყველო ნაშრომების თარგმნა. ადამანდიოს კორაისი ითხოვს სპეციალური ჟურნალის დაარსებას, რომლის ძირითადი მიზანი დასავლური განათლების მიღწევების გაშუქება იქნებოდა.

მეორე მხრივ, განმანათლებლობასთან არის ასევე დაკავშირებული ინტერესის ზრდა კლასიკური მემკვიდრეობის მიმართ. ამ ეპოქაში საოცარი მასშტაბები მიიღო ძველ ავტორთა ტექსტების გამოცემამ, რომლებიც არა მარტო სასწავლო, არამედ მკითხველთა ფართო წრეში ღიადი ელნური წარსულით სიამაყის გრძნობის გამოლვიძების ჰიზნებს ემსახურებოდნენ. ასე მაგალითად, კორაისის სახელს უკავშირდება მრავალტომეული ბერძნული ბიბლიოთეკის გამოცემა, რომელშიც შეტანილი იქნა ძველი ბერძენი ავტორების ნაწარმოებები წინასიტყვაობებითა და კომენტარებით. XVIII საუკუნეში იწყება გრამატიკების წერა. მათი უდიდესი ნაწილი ძველი ბერძნული ენის სწავლებასა და ანტიკური ძეგლების კვლევებს მოიცავს. ზოგიერთ სკოლაში მოსწავლეები განათლებას ძველ ბერძნულ ენაზე ღებულობდნენ. ეს ყველაფერი იმისათვის ხდებოდა, რომ თანამედროვე ბერძნების აზროვნებაში ანტიკურობისადმი ინტერესს მიეღო საყოველთაო ხასიათი და მათ, ჯერ კიდევ თურქების ბატონობაში ზოფთ, გაეცნობიერებინათ, თუ რა დიდი კულტურის მემკვიდრენი იყვნენ ისინი. სწორედ ამიტომ, ამ ეპოქაში ბერძნული კულტურისა და ლიტერატურის ძირითად სიმალეებზე მსჯელობისას, უმთავრესი ორიენტირები კლასიკური ეპოქის ავტორები ხდებიან. იყო შემთხვევები, როდესაც ბერძნული ლიტერატურის ბიბლიოგრაფიების გამოცემისას მხოლოდ ძველი ბერძენი ავტორების ჩამოთვლით იფარგლებოდნენ. ამრიგად, განმანათლებლობის ეპოქაში ეს ორი ტენდენცია – დასავლური კულტურის ათვისება და ანტიკური სამყაროსაკენ მობრუნება – ძალზედ მჭიდროდაა ერთმანეთთან დაკავშირებული.

ერთ-ერთი პრობლემა, რომელიც ამ დროს ბერძენთა წინაშე მთელი სიმწვავეით დადგა, იყო ენის საკითხი. მართალია, XVIII საუკუნეში საბოლოო გადანწყვეტილება ვერ იქნა მიღებული, მაგრამ გამოიკვეთა აზრთა დიამეტრალური დაპირისპირება სალიტერატურო ნორმის შერჩევის თაობაზე. არსებობდა სამი პოზიცია: ა) ბერძნული სალი-

ტერატურო ენა, ისევე, როგორც კლასიკურსა და ბიზანტიურ ეპოქებში უნდა ყოფილიყო ძველი ბერძნული. ეს საშუალებას მისცემდა განათლებულ ბერძნებს არ გაეწყვიტათ კავშირი თავიანთ დიად წარსულთან ენობრივ დონეზე, შესაბამისად, არ წარმოიქმნებოდა ჰომეროსის, ესქილეს, სოფოკლეს და სხვათა თარგმნის საჭიროება. ბ) ბერძნებს ორიენტაცია უნდა აეღოთ იმ ენაზე, რომელიც წარმოადგენდა ამ ეპოქის ბერძენთა რეალურ საკომუნიკაციო ენას და რომელიც არსებითად განსხვავდებოდა ძველი ბერძნულისაგან. ეს ენა არ იყო ჯერ კიდევ მთლიანად ჩამოყალიბებული და არ არსებობდა მისი სისტემური გრამატიკული სახელმძღვანელოები. ამ პოზიციას ზურგს უმაგრებდა ევროპელ განმანათლებელთა დამოკიდებულება ენის საკითხისადმი. როგორც ცნობილია, სწორედ განმანათლებლობის ეპოქაში ევროპის არაერთ ქვეყანაში მოხდა ძველი ენობრივი ნორმების ახლით შეცვლა. ამ პოზიციის მხარდაჭერას ჩვენ ვხვდებით ჯერ კიდევ მანამდე გამოვლენილ ტენდენციაში, ეთარგმნათ ძველი ბერძენი ავტორები უფრო გასაგებ ბერძნულ ენაზე. მიუხედავად ამ პოზიციის რაციონალური ხასიათისა, მან XVIII საუკუნეში ვერ შეძლო არქაიზაციის მომხრეთა დამარცხება; გ) საკმაოდ აქტიური აღმოჩნდა იმ ბერძენ ინტელექტუალთა მოღვაწეობა, რომელნიც ვარაუდობდნენ, რომ ამ ორ ენობრივ ნორმას შორის არსებული დაპირისპირების მოხსნა მხოლოდ კომპრომისის გზით შეიძლებოდა. თავდაპირველად ეს კომპრომისი ძველი და ახალი ენობრივი ნორმების სინთეზად მოიაზრებოდა და, ბუნებრივია, ამ გზით ენის შექმნა მხოლოდ ბერძენ სწავლულებს შეეძლოთ. ამ ენას კათარევუსა ეწოდა. თუმცა, შემდგომში ეს ენა თანდათანობით სულ უფრო და უფრო მეტად განიცდიდა არქაიზაციას და შორდებოდა ჩვეულებრივ სასაუბრო ენას.

ბერძენი სწავლულები ორ დაპირისპირებულ ბანაკში გაერთიანდნენ: ერთ მხარეს იყვნენ არქაისტები, ნეოფიტოს დუკასის, ათანასიოს პარიოსისა და პანაიოტის კოდრიკასის ხელმძღვანელობით, ხოლო მეორე მხარეს კი დიმოტიკისტები, რომლებიც ძირითადად დიმიტრიოს კატარძისის გარემოცვიდან იყვნენ.

არქაისტებს მიაჩნდათ, რომ მხოლოდ ძველი ბერძნული ენა შეიძლებოდა ყოფილიყო განათლების ენა, რომ ხალხი „მიჩვეულია“ ამ ენას და რომ სასაუბრო ენაში უამრავი უცხო, განსაკუთრებით კი თურქული სიტყვაა. „რაც უფრო მეტად მიუახლოვდება ჩვენი ენა ძველ ბერძნულს, მით უფრო დავემსაგავსებით ჩვენს სახელგანთქმულ

წინაპრებს“, წერდნენ ისინი. არქაისტების ერთ-ერთი წარმომადგენელი გრიგორიოს ზალიკისი ფრანგულ-ბერძნული ლექსიკონის პროლოგში აცხადებს: „უნდა დავიცვათ ჩვენი ენა... თუ შევინარჩუნებთ უცვლელად ამ ლვთაებრივ ხმას, ამ წმინდა ცეცხლს, ბერძენთა ერთი უკვდავი დარჩება, მაშინ ჩვენ შეგვიძლია ვიამაყოთ, რომ ჩვენი წინაპრების ნამდვილი შვილები ვართ...“.

დიმოტიკისტების თვალსაჩინო წარმომადგენლისთვის, დიმიტრიოს კატარძისთვის, ენა იდეების გავრცელების საშუალება იყო. როგორც ვეროპელი ხალხი – ინგლისელები, ფრანგები და სხვანი იყენებენ თავის უროვნულ ენებს, ასევე ბერძენმა ხალხმაც ისე უნდა წეროს, რომ დაწერილი „მთელმა ერმა შეიგრძნოს და შეისწავლოს“. 1789 წელს პუქარესტის აკადემიის დირექტორისადმი, ლამბროს ფოტიადისისადმი მიწერილ წერილებში იგი აყალიბებს თავის პოზიციას დიმოტიკის („ბუნებრივი ენის“) შესახებ. თავის მოსაზრებას დ. კატარძისი სისტემატურად იცავს, მაგრამ მოგვიანებით, როგორც ჩანს, კონსერვატიული წრეების ზეგავლენის შედეგად, იგი „შერეული“ ენის მომხრე ხდება.

დიმოტიკის დამცველთა ერთი ნაწილი მეორე უკიდურესობამდე მიდის. ისინი ისტორიული ორთოგრაფიის გაუქმებასა და ცალკეული კლოებისათვის დამახასიათებელი სიტყვების დამკვიდრებას ითხოვენ. ამ მიმართულების მომხრეები იყვნენ ათანასიოს ფსალიდასი, იოანის ვილარასი და გიორგოს კალარასი. 1814 წელს იოანის ვილარასმა გამოცა წიგნი „ბერძნული ენა“ (Ρομένηκη γλώσσα), სადაც საჯაროდ მოითხოვა ხალხური ენის, დიმოტიკის დამკვიდრება და ისტორიული ორთოგრაფიის გაუქმება. იმავე აზრებს იმეორებს გ. კალარასი თავის ნაშრომში „ჩვენი ენის გრამატიკის ნარკვევი“ (Δοκίμιο γραμματικῆς τῆς ἡμετέρας γλώσσης). ამ ნაწარმოებების სათაურებიდანაც ჩანს, რომ ავტორები ტრადიციულ ორთოგრაფიას უგულვებელყოფენ: საკუთარი სურვილი-სამებრ ისინი ხან ო-ს მაგივრად ი-ს იყენებენ, ო-ს მაგივრად უ-ს, ზოგჯერ კი პირიქით უ-ს მაგივრად ო-ს, თუმცა არ გვთავაზობენ ორთოგრაფიის ერთიან სისტემას.

მართალია დიმოტიკი ვერ დამკვიდრდა სკოლებში და განათლების უნდა ვერ იქცა, მაგრამ ლიტერატურაში ის მაინც შემოვიდა, ძირითადად, როგორც პოეზიის ენა. დიმოტიკიზე წერენ სოლომოსამდე და კალვოსამდე ბერძნული პოეზიის საუკეთესო წარმომადგენლები, ე.წ. ტვის გამკვალავები რილას ფერეოსი, ათანასიოს ხრისტოპულოსი და იოანის ვილარასი.

1805 წელს ათანასიოს ხრისტოპულოსმა გამოსცა წიგნი „ეოლიურ-დორიულის ანუ ბერძენთა თანამედროვე ენის გრამატიკა“, რომელშიც ამტკიცებდა, რომ თანამედროვე ბერძნული ენა ძველი ბერძნული ენის ერთ-ერთი დიალექტია (ეოლიური და დორიული დიალექტების ერთგვარი გაგრძელება). მეცნიერული თვალსაზრისით ეს თეორია სრულიად უსაფუძვლო იყო, თვით ხრისტოპულოსმა ის მოგვიანებით უარყო, თუმცა, თავის დროზე ეს თეორია გამოიყენებოდა, როგორც არგუმენტი ახალი ენის სასარგებლოდ.

1804 წელს ენის პოლემიკაში ადამანდიოს კორაისი ჩაერთო. თავდაპირველად იგი არქაისტიების წინააღმდეგ გამოვიდა. იგი წერდა: „ვწერთ არა ათასობით წლის წინ გარდაცვლილ ჩვენი წინაპრებისათვის, არამედ დღევანდელ, თანამედროვე ბერძნებისათვის“. შემგომში მან კომპრომისული გზის ძებნა დაიწყო და ხალხური ენის უცხო ელემენტებისაგან განმეინდა მოინდომა. უბრალო ხალხურ სიტყვებს იგი ძველ ფორმებს უბრუნებდა და, შესაბამისად, შექმნა ახალი ენა, რომელიც საოცრად დაშორდა ხალხურ მეტყველებას. ადამანდიოს კორაისს ახალი, „სუფთა“, „განმეინილი ენის“ კათარევეუსას დამკვიდრებით დიგლოსიის ნეიტრალიზაცია სურდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში ეს ენა უფრო და უფრო არქაიზდებოდა და, შესაბამისად, დიგლოსიის პრობლემა არ მოიხსნა – ერთ მხარეს იყო კათარევეუსა, ხოლო მეორე მხარეს დიმოტიკი. ადამანდიოს კორაისი მთელი ცხოვრების მანძილზე ფანატიკურად იცავდა თავის სისტემას, რის გამოც განიცდიდა მუდმივ კრიტიკას როგორც არქაისტიების, ასევე დიმოტიკისტების მხრიდან. მის ენას დაცივით „კორაკისტიკაც“ კი უწოდეს.

მიუხედავად ყოველივე ამისა, ადამანდიოს კორაისი ბერძნული განმანათლებლობის ეპოქის ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენლად ითვლება. მან პირველმა დაიწყო ახალბერძნული ენის განვითარებასთან დაკავშირებული პრობლემების სისტემური შესწავლა. მის კალამს ეკუთვნის კრებული „მოუნესრიგებელი“, რომელშიც თავმოყრილია ლექსიკოგრაფიული მასალა და გამოკვლევები ენის შესახებ.

ენის საკითხთან იყო დაკავშირებული ამ ეპოქის კიდევ ერთი პრობლემა – ნეოლოგიზმების შემოღება და ძველი ბერძნული სიტყვებისათვის ახალი მნიშვნელობების მინიჭება. XVIII საუკუნეში სხვადასხვა ტერმინები სხვადასხვა ენიდან შემოდიხ. ასე, მაგალითად, ტექნიკური ტერმინოლოგია გერმანული ენიდან, სავაჭრო – იტალიურიდან, ხოლო

საზოგადოებრივი – ფრანგულიდან. ეს ტერმინები, ჩვეულებრივ ავტო-მატურად ჩნდება ენაში, მაგრამ ამის პარალელურად ეპოქის სწავლულები ლექსიკის განახლებას ცდილობენ, რათა ის ეპოქის მოთხოვნილებებს შეესაბამონ. ამის შესაბამისად ისინი ენის განახლების რამდენიმე მეთოდს ვითარებენ. ბერძნული განმანათლებლობის ზოგიერთ წარმომადგენელს მოაჩნდა, რომ ახალი ბერძნული ლექსიკის გამდიდრება ძველი ბერძნული სიტყვების საშუალებით შეიძლებოდა. ამ აზრს ავითარებდნენ ევგენიოს ვულარისი, დიმიტრიოს კატარძისი და სხვ. ადამანდიოს კორაისის აზრით კი ლექსიკის გამდიდრების ერთადერთი წყარო ხალხური ენის სიტყვები შეიძლებოდა ყოფილიყო. ასეა თუ ისე, ფაქტია, რომ ამ დროს დასავლეთის გავლენით იქმნება ახალი სიტყვები ბერძნული ენის სტრუქტურის შესაბამისად. მაგალითისთვის საკმარისია ორი ტერმინი მოვიყვანოთ: „რჯულშემწყნარებლობა“ („αυθεντοκραία“) 1768 წელს ვულარისმა და „კულტურა, ცივილიზაცია“ („πολιτισμός“) ფრანგული ტერმინის „civilisation“ შესაბამისად, 1804 წელს ადამანდიოს კორაისმა შემოიღეს. ამასთან ერთად, მეცნიერები ცდილობენ თავი დაერიდებინათ საყოველთაოდ მიღებული ზოგიერთი სიტყვის გამოყენებისათვის. ასე მაგალითად, ევგენიოს ვულარისი არ იყენებს სიტყვას „მოდა“ („μόδα“). მიუხედავად იმისა, რომ ეს სიტყვა უკვე დიდი ხანია შემოსულია ბერძნულში იტალიურიდან და განმანათლებლობის ეპოქის პირველ ნაწარმოებში გვხვდება. 1756 წელს ე. ვულარისი „მოდის“ გამოყენების გადმოსაცემად ამბობს „ქალთა ტანსაცმლის ხშირი სიამაღლე“. მოგვიანებით, 1818 წელს, როდესაც ეს ტერმინი უკვე სამეცნიერო ენაშიც დამკვიდრდა, ჟურნალში „ლოლიოს ერმის“ კიდევ ერთხელ ვხვდებით ამ სიტყვის მაგივრად მთელი ფრაზის გამოყენებას – „საგნების ხშირ ნიმუშები“.

როგორც ვნახეთ, ენის საკითხი საკმაოდ პრობლემატური იყო და მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა. თუმცა იმ ეპოქისთვის მრავალსახეობა ბუნებრივი და ლოგიკურიც იყო, რადგან განმანათლებლობა ხომ ყველა მიმართულებით ინდივიდუალობის დამკვიდრებას ისახავდა მიზნად და, შესაბამისად, ყველანაირი პრობლემის რაციონალურად გადაჭრას ცდილობდა.

განმანათლებლობის ეპოქისათვის ერთ-ერთ კარდინალურ პრობლემას წარმოადგენდა აგრეთვე ბერძენი ერის თვითსახელწოდება. ფაქტობრივად პოსტბიზანტიურ ეპოქამდე მოიტანა სამი ტერმინი: Έλληνες, Ἕθνη Ἑλλάδος ან Ἑλληνιστές. ქრისტიანობის გავრცელებამ ბიზანტიური

ცივილიზაციის ეპოქაში, როგორც ჩანს, შექმნა იმის პირობები, რომ ამ ტერმინებს რამდენადმე დიფერენცირებული შინაარსი შეეძინათ. შესაბამისად, ტერმინი Ἑλληνας გამოიყენებოდა ანტიკური ეპოქის წარმართი, ხოლო Γραῖκος, Ρωμαός ან Ρωμαίος ქრისტიანი ბერძნების აღსანიშნავად. ამან შექმნა ერთგვარი ილუზია, რომ ტერმინი Ἑλληνας დაკავშირებულია წარმართულ სამყაროსთან, ხოლო ქრისტიანი ბერძნების აღსანიშნავად ორგანული არის მხოლოდ Γραῖκος ან Ρωμαός. ეს ილუზია, რასაკვირველია, მცდარ საფუძველს ემყარებოდა, რადგან სინამდვილეში სამივე ეს ტერმინი ისევ და ისევ ანტიკური სამყაროს წიაღში იყო აღმოცენებული: Ἑλληνας-ის ლათინური ექვივალენტი იყო Graecus, ხოლო რაც შეეხება ტერმინს Ρωμαός, იგი საერთოდ რომის იმპერიის მკვიდრთა აღსანიშნავად გამოიყენებოდა. ბუნებრივია, ძველი ისტორიის საკითხებში უკვე საკმაოდ ღრმად ჩახედულ ბერძენ სწავლულებს არ გამორჩებოდათ ეს მხედველობიდან. განმანათლებლობის ეპოქამ დიდი როლი შეასრულა იმაში, რომ ორთოდოქს ბერძნებს ისევე ბუნებრივად მიეღოთ თავიანთი ეროვნების აღმნიშვნელ ტერმინად ელინი, როგორც დანარჩენი ორი.

თავიდან განმანათლებლობის ეპოქაში უპირატესობას ტერმინს Γραῖκος ანიჭებდნენ. 1768 წელს ევგენიოს ვულარისი განმარტავს, თუ რატომ ურჩევნია მას ეს ტერმინი: „ლათინელები და ევროპის სხვა ხალხები ჩვენს ერს სხვა სახელით არც კი იცნობენ, თუ არა „გრეკოს“. ჩვენც თარგმანების შესრულებისას ამ ტერმინს ვიყენებთ, გავურბივართ ტერმინს „ელინას“, რათა არ აგვერიოს კერძთაყვანისმცემელში, ხოლო ტერმინს „რომეოს“, რათა არ აგვერიოს რომაელში“. იოანის ვილარასი საბერძნეთს Γραικία-ს უწოდებს, ხოლო ზინოვიოს პოპი წერს ნიგნს „გრეკების ერი“ (Γένος των Γραικών). ევროპელებისთვის საქმის გასაადვილებლად ადამანდიოს კორაისიც Γραῖκος-ს აძლევს უპირატესობას, „რადგანაც ასე ჩვენ ევროპის განათებული ერები გვიცნობენ“. თუმცა იგი არ გამორიცხავს ტერმინის Ἑλληνας გამოყენებასაც: „...თუ გირჩევნია „ელინი“ დაირქვი, ჩემო მეგობარო, მაგრამ, ღვთის წყალობით, არავითარ შემთხვევაში „რომეოსი“... რომაელებმა ჩვენ თავისუფლება წაგვართვეს და მათი სახელის ტარება იგივეა, რაც შუბლზე მათი მონობის კვალი და აღიარება იმისა, რომ მოხარულები ვართ ამ მონობისა“. ამ ფაქტორს ხელი შეუწყო უბრალო, გაუნათლებელი ხალხის სრულიად არაადეკვატურმა წარმოდგენამ მათი წარმართი წინაპრების შესახებ. ხალხის აზრით, ელინები ცხოვრობდნენ

აღამზე ადრე, დიდი აღნაგობისა იყვნენ, ერთი მთიდან მეორეზე გადააბიჯებდნენ და ამიტომ ხიდეებიც არ იყო საჭირო. ელინები აზრებენ იყვნენ, რომ ჩვეულებრივ ხალხს ჯიბეში ისვამდნენ, და თუკი ისინი ბუზებივით საქმელში ჩაუვარდებოდათ, მათ შეჭმასაც არ მოერიდებოდნენ. ელინი ქალებიც (მიუხედავად თავიანთი მშვენიერი გარეგნობისა – ისინი, ძირითადად, ქერები, ოქროსკულულებიანები და ღისფერთვალებანი იყვნენ) არ ჩამოუვარდებოდნენ ელინ კაცებს სიძლიერეში. მათ შეეძლოთ ხუთი ცხვარის და დიდი ქვის ბოძების აწევა. ელინები უკვდავებიც ყოფილან. მაგრამ, ბოლოს და ბოლოს, ამოწყდნენ, რადგან: ისეთი მძიმეები იყვნენ, რომ დედამინამ მათ ველარ გაუძლო, ან ღმერთებმა მათ კოლოები დაასიეს, რომელთა კბენასაც ელინები ვერ იტანდნენ და იხოცებოდნენ.

მიუხედავად იმისა, რომ ტერმინი Ἑλληνας კერპთაყვანისმცემლის სინონიმად იქცა, განმანათლებლობის ეპოქაში იგი თანდათანობით Παιδείας-ის პარალელურად დამკვიდრდა. XVIII საუკუნეში ნავპაკტოსის მიტროპოლიტი იოანის აპოკავკოსი წერილს წერს იპიროსის მბრძანებელს, შემდგომში თესალონიკის მეფეს თეოდოროს ანგელოსს, სადაც თავის თავს როგორც „ელინს და გრეკს“ (Ἑλληνα και Γραικόν) მოიხსენიებს, ხოლო სხვა წერილში იგი მართლმადიდებლობას „ელინურობასა და ელინთა სარწმუნოებას“ უწოდებს (ἐλληνοισμός – η πίστις των Ἑλλήνων). განმანათლებლობის პერიოდში, სკოლების დაარსებაზე ზრუნვისას ერთ-ერთ მთავარ კრიტერიუმად ბერძნული უნის სწავლება ითვლება. კოზმას ეტოლიელი მოითხოვს, რომ ბავშვებმა ბერძნული ენა ისწავლონ „ვინაიდან ჩვენი ეკლესიაც ელინურ ენაზეა, და ჩვენი ერიც ელინურია“ (ὁῦτοι και η Εκκλησία μας είναι εις την Ἑλληναϊκὴν και τὴν γένος μας είναι Ἑλληναϊκόν).

რთულია მკაფიოდ განისაზღვროს ისეთი სახის მოძრაობის, როგორიც განმანათლებლობა იყო, დასაწყისი და დასასრული. თუმცა ერთი შეიძლება დანამდვილებით ითქვას: ბერძნულმა განმანათლებლობამ ნიადაგი შეუმზადა 1821 წლის აჯანყებას და, ფაქტობრივად, საბერძნეთის სახელმწიფოს ფორმირებასთან ერთად შეწყვიტა არსებობა. თავისუფალ საბერძნეთში ასპარეზზე ახალი ძალები გამოდიან, რომელთაც ახალი ღირებულებები უნდა დაემკვიდრებინათ ურის ცხოვრებაში.

გზის გამკვალავები. განმანათლებლობის ეპოქასთან დაკავშირებულია სამი დიდი პოეტის რილას ფერეოსის, ათანასიოს ხრისტოპულოსის და იოანის ვილარასის შემოქმედება. მართალია, ისინი უშუალოდ განმანათლებლობის ეპოქას არ მიეკუთვნებიან, მაგრამ ამ ეპოქის ორგანულ გაგრძელებას წარმოადგენენ. მათ გზის გამკვალავებს უწოდებენ.

დიმიტრის კატარძისის წრიდან ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო რილასი. მან უაღრესად დიდი როლი ითამაშა საბერძნეთის თურქი დამპყრობლებისაგან გათავისუფლების საქმეში. ის უფრო ეროვნული გმირი იყო, ვიდრე ცნობილი ფილოლოგი და ლიტერატორი. მისი ნაწარმოებები დიდი ლიტერატურული ღირებულებით არ გამოირჩევა, მაგრამ იმ დროისათვის მეტად მნიშვნელოვანი იყო, ვინაიდან ხელს უწყობდა ხალხში საბრძოლო სულისკვეთების გაღვივებას.

რილასის ბიოგრაფია ბურუსითაა მოცული, მის შესახებ უამრავი ლეგენდა ვრცელდებოდა ხალხში, ზუსტი ცნობები კი ნაკლებადაა შემონახული. დღემდე სადავო რჩება მწერლის სახელი და გვარი. თვითონ თავის ნაწარმოებებს იგი ხელს აწერდა როგორც რილასი ველესტინოდან ან რილასი გრამატიკოსი, უკვე აჯანყების შემდგომ პერიოდში მას მიაკუთვნეს სახელი ფერეოსი. თუმცა მისი ნამდვილი სახელი დღემდე უცნობია. ასევე უცნობია ბევრი ფაქტი მისი ცხოვრებიდან, კერძოდ: რა წარმომავლობისა იყო – ბერძენი თუ ვლახი, როდის დაიბადა, სად მიიღო განათლება, რა ქვეყნებში მოგზაურობდა და ცხოვრობდა, სად და როდის მსახურობდა, როგორ საზოგადოებრივ ცხოვრებას ეწეოდა. ცნობილია, რომ იგი დაიბადა თესალიის სოფელ ველესტინოში 1751-1758 ან 1760-1762 წლებში. ახალგაზრდობაში ცხოვრობდა და მუშაობდა კონსტანტინოპოლსა და ვლახიაში. 1780 წელს გაემგზავრა ბუქარესტში, ხოლო 1790 წელს ვენაში, სადაც გამოსცა თავისი პირველი წიგნები. ვენაში ყოფნისას იგი აქტიურ პოლიტიკურ საქმიანობას ეწეოდა, ვიდრე ავსტრიის ხელისუფალნი თურქებს გადასცემდნენ მას. 1798 წელს ბელგრადში, თურქეთის ხელისუფლების გადაწყვეტილებით, რილასი სიკვდილით დასაჯეს. რილასი საბერძნეთის გათავისუფლების მაუნყებელი იყო. მის პოლიტიკურ საქმიანობაში ბუნებრივად იყო ჩართული მისი ლიტერატურული შემოქმედებაც.

1790 წელს ვენაში გამოვიდა რილასის პირველი წიგნი „დახვეწილი არშიყების სკოლა“. ეს იყო ფრანგულიდან თარგმნილი მოთხრობების

კრებული, რომელიც ექვსი მოთხრობისაგან შედგებოდა. მათ პროტოტიპად რეტიფ დე ლა ბრეტონის მოთხრობები ითვლება. ბერძნული ლიტერატურის ისტორიისათვის ეს ნაწარმოები იმითაა მნიშვნელოვანი, რომ ეს არის პირველი ნიგნი ენ. თანამედროვე მოთხრობებით. თანამედროვე ბერძნული მოთხრობის ისტორია სწორედ ამ ნაწარმოებით იწყება. ანალოგიური სახისაა 1792 წელს გამოცემული უცნობი ავტორის მოთხრობების კრებული „სიყვარულის შედეგები“. რილასის მეორე ნაშრომია „ფიზიკის ანთოლოგია“. ნაწარმოების ბოლოს მწერალი გვაუწყებს, რომ ამზადებს მონტესკიეს „კანონთა სულის შესახებ“ თარგმანს, თუმცა ხელნაწერი ამ თარგმანისა არ მოიძებნა. ამას მოჰყვება 1797 წელს გამოცემული „ეთიკური სამეცხეა“, რომელიც შეიცავს სამი მწერლის – იტალიელი მეტასტასიოსის, გერმანელი გესნერისა და ფრანგი მარმოდელის ნაწარმოებების ლიტერატურულ თარგმანებს: „ოლიმპია“, „პირველი მეზღვაური“, „ლირიკული მოთხრობა“. იგი თარგმნის და გამოსცემს სხვა ნაწარმოებებსაც. მაგრამ მისი მოღვაწეობა არ შემოიფარგლება მხოლოდ ლიტერატურული თარგმანებით. გამოიცა მისი საკუთარი ნაშრომები – ცნობილი რუკები, ნიგნი „ახალი პოლიტიკური მმართველობა“, საბრძოლო, რევოლუციური სიმღერები, რომელნიც დიდი პატრიოტული სულისკვეთებითაა გამსჭვალული, მათ შორის აღსანიშნავია „თურიოსი“ და „პატრიოტული ჰიმნი“.

წმინდა პოეტური თვალსაზრისით რილასის ლექსებს არ ჰქონდა რაიმე ლიტერატურული ღირებულება. მაგრამ იმ ეპოქაში ბერძენ ერს არ სჭირდებოდა მგრძობიარე, ლირიკული ლექსები. რილასის ლექსები უმსახურებოდა იმას, რაც ესოდენ სჭირდებოდა ბერძენ ერს: თავისუფლების სულისკვეთების გაღვივებას. ამრიგად, რილასი იმ ეპოქის ბერძენთათვის თავისუფლების მაუწყებელი იყო. მან რწმენა ჭაუნერგა დამონებულ ხალხს და იგი საბრძოლოდ დარაზმა.

ამავე წრეებს ეკუთვნოდა კიდევ ორი პოეტი – იოანის ვილარასი და ათანასიოს ხრისტოპულოსი, რომელთაც ახალ ბერძნულ ლიტერატურაში ყოველთვის ერთად განიხილავენ, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ზალხური ენის სიყვარულის გარდა, მათ ცოტა რამ თუ აერთიანებთ. იოანის ვილარასი არის მწერალი, მეცნიერი, მასწავლებელი, მნიშვნელოვანი ნაშრომების ავტორი, ხოლო შემდეგ უკვე სატირიკოსი და ლირიკული პოეტი, ათანასიოს ხრისტოპულოსი კი მეცნიერია, რომელიც ცნობილი გახდა მხოლოდ თავისი „ანაკრეონტისეული“

ლექსების წყალობით. ორივე პოეტი უახლესი ბერძნული სიმღერის განთიადის სიმბოლოდ არის მიჩნეული. მათ სოლომოსის წინამორბედებს, ანუ გზის გამკვალავებს უწოდებენ.

იოანის ვილარასი დაიბადა 1771 წელს კითირაში, ცხოვრობდა იანინაში. განათლება პადოვაში მიიღო, სადაც სამედიცინო ფაკულტეტზე სწავლობდა, ამავე დროს დაიწყო ფილოლოგიის შესწავლა ანტიკური მწერლების კვლევა. 1800 წელს დაბრუნდა იანინაში, სადაც ალი ფაშას კარზე ექიმად მსახურობდა. გარდაიცვალა 52 წლის ასაკში.

პოეზიაში ლირიკული მიმართულება ყველაზე მკაფიოდ ზუსტად იოანის ვილარასმა გამოკვეთა. იგი ჭეშმარიტი ლირიკოსი პოეტი იყო. წერდა ძირითადად ბუკოლიკურ ლექსებს. მისი ლექსების კრებული „ლირიკული“ მხოლოდ სიკვდილის შემდეგ გამოიცა. იოანის ვილარასი ხალხურ ენაზე წერდა. ჰეგემონების კარისაგან შორს მცხოვრები ის ყველაზე ახლოს იყო ხალხურ ენასთან, რაც მის პოეზიაშიც კარგად ჩანს. თავის დიდებულ თარგმანში „ბაყაყებისა და თავგების ომი“ იგი კვლავ ააჟღერებს კრეტულ თხუთმეტმარცვლოვან ლექსს. მის კალამს აგრეთვე ეკუთვნის წიგნი „ბერძნული ენა“.

ათანასიოს ხრისტოპულოსი დაიბადა 1772 წელს ქ. კასტორიაში, მაკედონიაში, განათლება ბუქარესტში მიიღო, შემდეგ სწავლა პადოვაში გააგრძელა, სწავლობდა მედიცინასა და იურისპრუდენციას, ამავდროულად ინტერესს იჩენდა ფილოლოგიისადმი. დიდი ხნის განმავლობაში ცხოვრობდა ბუქარესტსა და კონსტანტინოპოლში. ვლახიის ჰეგემონისგან მიიღო „დიდი ლოგოთეტის“ ტიტული, თავიდან შეადგინა ქვეყნის კანონმდებლობა, რომელიც გამოსცა 1818 წელს. 1805 წელს გამოიცა ათანასიოს ხრისტოპულოსის „ეოლიურ-დორიული გრამატიკა“, ხოლო 1811 წელს ლექსების კრებული „ლირიკული“. შემდეგ იწყებს ბერძნულ ლექსიკონზე მუშაობას, რომელიც არ დაუმთავრებია, თარგმნის ანტიკურ ავტორებს, წერს გამოკვლევებს არქეოლოგიურ, ისტორიულ, ფილოსოფიურ, პოლიტიკურ და იურიდიულ თემებზე. წერს აგრეთვე დრამას ანტიკურ თემაზე „აქილევის“, თუმცა მიუხედავად იმისა, რომ ამ დრამას დიდი მნიშვნელობა აქვს ახალი ბერძნული თეატრის ისტორიისათვის, ათანასიოს ხრისტოპულოსის ყველაზე მნიშვნელოვან ნაშრომად მისი ლექსების კრებული „ლირიკული“ ითვლება.

ამ პოეტებმა ქეშმარიტად დაიმსახურეს გზის გამკვალავთა სახელი, რადგან მათ საფუძველი მოუშაბდეს ახალი ბერძნული ლიტერატურის შემდგომ განვითარებას.

სამეცნიერო ლიტერატურა:

- Αγγέλου 'Α., *Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα
- Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ά., *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή "μέση οδό"*, εισαγωγή-επιμέλεια: Ε.Ι. Μοσχονάς, Οδυσσεάς, Αθήνα 1980
- Γραμματάς Θ., *Γλώσσα και ιδεολογία στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Κουλτούρα, Αθήνα
- Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1997
- Διζικιρίκης Γ., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το ευρωπαϊκό πνεύμα 1750-1821. Αισθητική και ιδεολογία των λογίων της Τουρκοκρατίας*, Φιλιππότης, Αθήνα
- Ενεπεκίδης Π.Κ., *Κοραΐς – Κούμας – Κάλβος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1967
- Καραγιώργος Β., *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η Ευρώπη*, Βασιλόπουλος, Αθήνα
- Καρράς Γ., *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα
- Καρράς Γ., *Παιδεία και επιστήμη στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα
- Κιτρομηλίδης Π.Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα
- Κονδύλης Π., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, Αθήνα
- Μαλαφάντης Κ., *Η παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Πορεία, Αθήνα 2001
- Μαμούκας Α., *Αδαμάντιος Κοραΐς. Βίος και έργα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999
- Νούτσος Π., *Ελληνική νομαρχία. Συμβολή στην έρευνα των πηγών της*, Δωδώνη, 1982
- Πανταζόπουλος Ν., *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, Βελεστίνο, 1994
- Παπαχρίστος Κ.Α., *Ποιος έγραψε τη "Ελληνική Νομαρχία"*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1987

- Πασχάλης Δ., *Θεόφιλος Καΐρης*, Τυπωθήτω, Αθήνα
- Περάνθης Μ., *Ο άλλος Κοραΐς*, Φιλιππότης, Αθήνα
- Ταμπάκη Α., *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Ergo, Αθήνα 2004
- Χουρδάκης Α., *Παιδαγωγία και διαφωτισμός στο "Σχολείον των ντελικάτων εραστών" του Ρήγα Βελεστινλή*, Τυπωθήτω, Αθήνα

Βιβλιογραφία:

- Ο ΡωσσοΑγγλοΓάλλος, Κριτική έκδοση με επιλεγόμενα του Δημαρά Κ.Θ., Πορεία, Αθήνα 1990.
- Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας, Φιλολογική απομνημείωση κείμενο-σχόλια-εισαγωγή Βαλέτα Γ., εκδόσεις αποεπαρίτης, Αθήνα 1982
- Έρωτος Αποτελέσματα, επιμέλεια Vittti M., εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα 1993
- Κατάρτζης Δ., Δοκίμια, επιμέλεια: Δημαράς Κ.Θ., Ειρήνη – NEB, Αθήνα 1974
- Κοραΐς Α., Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του, επιστολή προς Αλεξάνδρου Βασιλείου, επιμέλεια Δημαράς Κ.Θ., MET, Αθήνα 1984
- Κοραΐς Α., Ο Παπατρέχας, επιμέλεια Αγγέλου Α., Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1982
- Μοισιόδαξ Ι., Απολογία (1780), επιμέλεια: Αγγέλου Α., Ειρήνη – NEB, Αθήνα 1976
- Ρήγας Βελεστενλής, Απάνθισμα κειμένων, επιλογή κειμένων Κιτρομηλίδη Π.Μ., Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998
- Ρήγας Βελεστενλής, Τα Ολύμπια, μετάφραση του λιμπρέτου του Πιέτρο Μεταστασίου, Βιέννη, 1797, φιλολογική επιμέλεια Βάλτερ Πούχνερ, Θεατρική βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2001
- Ιωάννης Βηλαράς, Αθανάσιος Χριστόπουλος., Ανθολογία της νεοελληνικής ποίησης, ζ', ανθολόγηση Σκάρτσης Σ, εκδόσεις ΓΚΟΒΟΣΤΗ
- Χριστόπουλος Α., Λυρικά, επιμέλεια Τσαντσάνογλου Ε., Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1970